

Qorqudšımaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

BƏHLUL ABDULLA

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDAKİ ALA DAĞLA BAĞLI ARQURI, BEƏR, ARQU BELİ//İR QOBULU SÖZLƏRİNİN SEMANTİKASI

*Deyilənə görə, dünyasını dəyişmiş kimsənin
adı yeddi kərə yad edilsə, onun ruhu həmin
yerə gələr. Ehtiramlı müəllimlərim Fərhad
Zeynalovla Samət Əlizadənin başının üstündə
dolaşan ruhlarının duası ilə bu yazdığını elə
onlara da həsr edirəm....*

“Dədə Qorqud kitabı”nda (“Kitab” yazacağıq) təsvir olunan Oğuz təbiəti flora və faunası ilə zəngindir. Bu zəngin təbiətdə dağların da seçilən yeri vardır. Oğuzlar “...dağları bir torpaq və daş yiğini kimi deyil, hissələr və duyğularla yoğrulmuş, kişilik qazanmış varlıq kimi düşünmüsələr” (B. Ögəl). Abidənin boyalarında ümumi adlı dağlar belə tanıdlırlar: “sulu dağlar”, “qarlı-buzlu dağlar”, “oturan dağlar”, “keyikli dağlar”, yaylalı dağlar”, “qara-qara dağlar”, “uca dağlar”, “otlu dağlar” və s. Xüsusi ad daşıyan dağlar isə bunlardır: Qazlıq dağı, Gökçə dağ, Qara dağ, Ala dağ, Qaracuk dağ. Bu xüsusi adlı dağlardan Qaracukun adı bir kərə, Gökçə dağın adı isə bir neçə kərə eposda çəkilir. O biri dağların adına boylarda tez-tez tuş oluruq. Və bunlar haqqında “Kitabi - Dədə Qorqud”un poetikası” (1999) kitabımızda gəreyinçə danışmışıq. Burada Ala dağdan da söz açmışıq (s.17-19). Amma başlıqa çıxardığımız Ala dağ haqqında yenidən danışmaq zərurətini aralığa götirdi.

“Kitab”ın boyalarında Ala dağ adının üç yazılış şəklinə tuş oluruq. 1. Ala dağ – “Ala dağa ala leşkər ova çıxdı” (13, 46). “Ala dağda çadırın – otağın dikdi” (13,09). 2. “Arquri (ərquri // arkuru – B.A.) yatan Ala dağ” (13, 41, 95, 96, 99). 3. “Arqu mili // Arxu beli // Arqu beli (iri qobulu // ir qobulu – B.A.) Ala dağ” (13, 82, 83, 86, 94, 96, 99, 101, 110). Buradakı müxtəlif oxunuşlu “ərquri // arkuru // arquri”, eləcə də “arqu beli // iri qobulu // ir qobulu”dan danışmazdan qabaq, “Ala dağ” ad birləşməsindəki “dağ”ın da izaha ehtiyacı olmadığını hesaba alıb, müxtəsər olaraq, “ala” barədə bir-iki söz deməyi gərəkli bilirik. Ona görə müxtəsər deyirik ki, biz bu “ala”dan “Dədə Qorqud kitabı”nın rəng simvolikası” adlı kitabımızda söz açmışıq (2, 86-92). Və həmin kitabda “ala”nın çoxanlıamlı olmasını “Kitab”dakı örnəklərin yardımı ilə üzə çıxarmışıq.

Bununla belə, onlardan bə'zilərini oxuya gətiririk. “Ala” rəng bildirir: “Qarşuna ala qaz gəldi, şahinin atmazmisan?” (13, 83). Ala gözlü halalım yüklü qodum” (13, 106) və s. “Ala” səmt, istiqamət, tərəf bildirir: “Başın ala baqar olsam, başsız ağaç! // Dibin ala baqar olsam, dibsiz ağaç!” (13, 50). “Ala” uzaq mə'nasındadır: “Ala uran sür cidanı saqlardım bu gün üçün” (13, 67). “Ala” böyüklük, irilik bildirir: “Ala bargah otağına çox girmişəm” (13, 110). “Ala” yüksək, hündür, uca deməkdir: “Ala sayvanı gög yüzinə aşanmışdı” (13, 39), “Ala dağda çadırın tikdi”(13, 109), “Ala dağa ala ləşkər ava çıqdı” (13, 46). Sonuncu örnəkdəki ikinci “ala” böyük mə'nasındadır.

Ümumiyyətlə, istər Qafqaz, istər türk dillərində “ala”nın dağa aidlikdə “yüksek”, “hündür”, “uca” olması bəlli həqiqətdir (19, 43). Və deməli, Ala dağdakı “ala”nın da elə həmin anamlarda olması kimsədə şübhə, narahatlıq doğurmur. Burada bir məqamı da qeyd etmək istəyirik. Görkəmli tarixçi alim M.Fəxrəddin Kırzioğlu qaynaqlara söykənməklə Ala dağı Oğuzların mərkəz şəhəri hesab etdiyi Sürməlinin güneyindəki Ağrı dağı bilmışdır. Alimin fikrinə görə, xalq arasında “Ağrı” şəklində deyilən bu dağ öz adını 1840-ci il vulkan püşkürməsində lavalar altında qalmış Arquri kəndinin adından almışdır (16, 70).

İndi biz də fikrimizi elə abidənin Dresden və Vatikan nüsxələrini oxuyanların ikinci Ala dağ üçün, əsasən, tə'yin əlaməti tək təqdim etdikləri “arquri”ya sarı yöneldirik. Sözün son hərfini Ş.Cəmşidov bütün hallarda “i” yazıb. Əsərlərinə müraciət etdiyimiz digər qorqudşunaslar isə bu hərfi “u” (H.Arası, M.Ergin, O.Ş.Gökyay), yaxud da “i” (F.Zeynalov, S.Əlizadə) yazmışlar.

Düzdür, sözdə hərfin dəyişdirilməsi, xüsusən “Kitab”da çox hallarda mə'nanın dəyişməsinə gətirib çıxarır. Və bunu yazmasaq belə, mütəxəssislər bilirlər. Amma, deyək ki, haqqında danışdığını sözdəki hərf dəyişikliyi mə'na tehrifi yaratmadı.

“Kitab”da “arquri” sözünə doqquz kərə tuş oluruq və bu tuş olduğumuzun altısı bilavasitə Ala dağla ilgilidir. Həmin örnəkləri həm də sadələşdirilmiş variantları ilə birlikdə S.Əlizadənin 1999-cu il nəşrindən veririk. Səbəb budur ki, S. Əlizadənin əsas mətnin 1988-ci il nəşrinin təkrarı olmaması, “sadələşdirilmiş mətn”in isə F.Zeynalovla şərīkli hazırladığı nəşrin eyni olmasını deməsidir (12, 28).

1. Aqan turi sulardan xəbər keçə, arquri yatan Ala tağdan təbər (? – B.A.) aşa, xanlar xanı Bayındırə xəbər vara (12, 39).

1. Axan duru sulardan, çılpaq yatan Ala dağdan söz-sov adlayıb-keçər, xanlar xanı Bayındırə xəbər çatar (12, 242).

2. Arquri yatan Ala tağdan xəbər keçə, xanlar xanı Bayındırə xəbər vara(12, 39-40).

2. Çilpaq yatan Ala dağdan ötüb, xanlar xanı Bayındırə xəbər çatar (12, 242).
 3. Sən gedəli, xanım, arqurı yatan Ala tağların avlanmamışdır (12, 150).
 3. Sən gedəli, xanım, çilpaq qalan uca dağların ovlanmayıbdır (12, 352).
 4. Arqurı yatan Ala tağlar ətəginə ava vardın (12, 150).
 4. Yalçın uca dağlar ətəyinə ava getdin (12, 352).
 5. Arqurı yatan Ala tağı dünin aşgil! (12, 152).
 5. Yalçın qayalı Ala dağı gecəylə aşib (12, 354).
 6. Arqurı yatan Ala tağ ətəginə vardım (12, 159).
 6. Çarpaz yatan Ala dağın ətəyinə getdim (12, 361).

Kursivlə verdiyimiz sözlərdən “arqurı yatan”ın əsas mətndə bütün hallarda eyni şəkildə yazılıdığını gördük. Sadələşdirilmiş mətndə isə eyni Ala dağa aid eyni arqurı, göründüyü tək, “çilpaq yatan”, “çilpaq qalan”, “yalçın uca dağ” (Ala dağ adı “uca dağ” tək verildiyindən, deməli, burada “arqurı”nın payına “yalçın” düşüb), “yalçın qayalı”, “çarpaz yatan” olaraq mə'nalandırılmışdır.

Daha çox “izahsız lügət” olan “Kitabi - Dədə Qorqud’un izahlı lügəti” ndə də “arqurı” dağa aidlikdə “çilpaq” şəkildə “izah” edilmişdir (15, 21). Adını çəkdiyi-miz qaynağı “izahsız lügət” adlandırdığımıza görə, sabahkı gün qınaq sahibi olmamaq üçün oradan bir neçə nümunə veririk: “ağ- ağ”, “ağız-ağız”, “adam-adam”, “badam-badam”, “baca-baca”, “beşik-beşik”, “qar-qar”, “qara-qara”, “əziz-əziz”, “yovşan-yovşan”, “gəmi-gəmi”, “tabut-ta-but” və s.

İndi özünüz deyin, yüzlərlə bu cür “izah”larla dolu “izahlı lügət”ə biz “izahsız lügət” deməkdə haqlıyıq, ya yox?!

Qayıdaq əsas mətləbə. “Arqurı” nə frazeoloji vahid, nə də çoxmə'nali sözdür ki, onu gah “çilpaq”, gah “yalçın”, gah da “çarpaz” olaraq mə'nalandırasan. Qaynaqları gözdən keçirək. V.V.Bartoldun “Книга моего Деда Коркута” kitabına geniş izahlar yazan e'tibarlı türkoloq A.N.Kononov “arqurı”nı “лежашуй поперок” (4, 260) şəklində açıqlamışdır. Buradakı “лежашуий”nun “uzanmaq”, “yatmaq” (17, 15), “поперок”un isə “köndələn” (17, 559) olması, yəqin ki, lügətsiz də az-çox rus dili bilənə bəllidir. “Qədim türk lügəti”ndə də “arqurı” “köndələn” deməkdir (6, 55). O.Ş.Gökyay bir sıra lügətlərə müraciətlə “arqurı”nın həm də “əyri”, “yan” demək olduğunu bildirmişdir (8, 166). M.Erginə görə, “arqurı” sözü “çarpaz”, “yanlamasına” deməkdir (7, 171). “KDQE”də verilmiş “İzahlı lügət”də (T.Hacıyev, İ.Məmmədov) “arqurı” ifadəsi “köndələn”, “əyri”, “yan” (13, 128) olaraq da verilmişdir. Məsələ burasındadır ki, “arqurı”nı abidənin “Sadələşdirilmiş mətnin”də, arxada bildirdiyimiz tək, “çilpaq”, “yalçın”, “çarpaz” olaraq mə'nalandıran S.Əlizadə elə həmin kitabındakı “Lügət”ində bu sözü həm də “köndələn”dir yazıb (12, 189).

Qaynaqların yaratdığı bu aydınlıq imkan verir ki, “arqurı yatan Ala dağ”dakı “arqurı”ni “çılpaq”, “yalçın”, “çarpaz” yox, “əyri”, “köndələn” tək başa düşək. “Əyri”, “köndələn” sözlərindən də dağa aidlikdə biz “köndələn” deyiminə üstünlük veririk. Deməli, “arqurı yatan Ala dağ”, əslində, “köndələn yatan ala dağ” deməkdir.

Abidədəki qalan üç “arqurı”dan söz açmaqdan qabaq Ala dağla bağlı gətirdiyimiz örnəklərin birincisində sual altında saxladığımız “təbər”dən də danışmağı gərəkli sayırıq. Örnəyi təkrar yazırıq: “Aqan turi sulardan xəbər keçə, arqurı yatan Ala dağdan təbər-aşa, xanlar xanı Bayındırıa xəbər vara”.

Barəsində danışdıgımız söz Drezden əlyazmasının fotosurəti verilmiş Ş. Cəmşidovun “Kitabi - Dədə Qorqud”unun 443-cü, yenə də Drezden əlyazmasının faksimilelərini özündə yerləşdirən “KDQE”nin 1-ci cildinin 602-ci səhifəsində lap aydın şəkildə “betər” yazılib. Amma bu sözü H.Arası “ətər” (10, 20: 1987-ci il, 32), M.Ergin “teber” (7, 7), O.Ş.Gökyay “havar” (8, 7), F. Zeynalov, S. Əlizadə “təbər” (11, 37), S. Əlizadə “təbər” (12, 39), KDQE-də “təbər” (13,41), Ş.Cəmşidov “betər” (5, 287) oxumuşlar. Bəli, bircə Ş. Cəmşidov “betər”i “Kitab”ın əlyazma mətnində necədirse, elə də oxuyub. Bu sözün Vatikan nüsxəsində “xəbər” şəklində keçdiyini bildirən S. Əlizadə yazıb: “V-nin katibi “təbər” sözünü, görünür, daha çox qrammatik mə'nasını başa düşmədiyi üçün “xəbər” sözü ilə əvəz etmişdir. “Təbər” – təpər (vurar-keçər) mə'nasındadır” (11,230). Deməli, müəllifin zənninə görə, “təpər” olan bu söz “təpmək” fe'lindəndir və mə'nası da “vurar-keçər”dır. İndi bu “vurar-keçər”i həmin cümlənin konkret hissəsinə gətirək: “Ala tağdan vurar-keçər - aşa”. Əgər bu cümlənin mübtədası “vurar-keçər”dirsə, mə'nası nədir? Yox, mübtədası deyilsə, bəs mübtədası hani? Biz bilən, adını həmişə hörmətlə andığımız müəllimimiz heç özü də bu izahına bir o qədər inanmayıb.Əks halda, yenə unudulmaz müəllimimiz F.Zeynalovla şərīkli və şəriksiz nəşrlərində həmin “təbər - aşa”ni “sözsəv adlayıb - keçər” (11, 135; 12, 242) şəklində verməzdi. Fikrimizcə, mətnində “betər” olan bu söz “ətər”, “teber//təbər”, “havar” (xəbər), “sözsəv” taleli deyil. Bəs onda talesizləşdirilmiş taleyi yanlış oxlar bəlgəsinə çevrilmiş bu söz özündə hansı mə'hamı gizlədib? Əslində, burada gizlədilmiş, yaxud gizlənmiş bir nəsnə yoxdur. Sadəcə, məsələnin belə yön almasına səbəb “betər”dən üz çevirmək olmuşdur. Bəs bu “betər” nədir? “Azərbaycan dilinin izahlı lügəti”ndə “betər” belə açıqlanıb: “Daha pis, daha yaman, daha bərbad, lap pis” (3, 230). Çağdaş danışığımızda da “daha pis”, “pis”, “çox pis”, “yaman”, “çox yaman” və s. deyimlər əvəzinə “betər” sözü də işlənir. Bir neçə nümunə: “Onlar bizdən də betər yaşayırlar”, “O, məndən də betər gündədir”, “Betər günə

qaldım”, “Halı betərdir”, “Betər günə qalasan” və s. Elə Ə.Xaqanının bir qəzəlində də “betər” dediyimiz mə'nada işlənmişdir:

Getdikcə bu eşqin mərəzi pürxətər oldu,

Dərman elədikcə ona, döndü betər oldu.

Deməli, haqqında danişdığımız cümlədəki “betər” sözü “pis”, “yaman”, “çox pis”, “çox yaman” anlamındadır. Burada “betər”dən sonra bir də bir “xəbər”in işlənməməsi isə həmin cümlədə daha iki “xəbər” sözünün olmasıdır. Mətnin yazarı cümlədə ağırlıq yaratmamaq üçün üç “xəbər” sözündən birini bilərkən ixtisara salmışdır. Xüsusən klassik ədəbiyyatda, eləcə də yazılı abidələrdə bu adın adı sayılması isə bəlli məsələdir.

Arxada “arquri” sözünün “Kitab”da doqquz kərə işləndiyini və bunun altısının Ala dağa aidliyini bildirdik, haqqında da danişdıq.Qalan üç “arquri”dan ikisi Salur Qazanın oğlu Uruzla bağlıdır. Abidənin dördüncü boyunda Salur Qazan Uruzu özü ilə ova aparır. Onlar kafirlərlə üzləşirlər. Vuruş başlayır. Salur Qazanın adamları kafirləri məğlubiyyətə düşər edir. Amma kafirlər fürsət tapıb Uruzu əsir tutur, “əli bağlı, boynu bağlı” aparırlar. Boyda deyilir ki, kafirlər Uruza “...qara kəpənək geydirmişlər-di. Qapu eşigi üzərində arquri bıraqmışlardı. Girən basar, çıqan basardı: “Qarı düşmən tatar oğlu əlimizə girmişkən cəza ilə öldürəlim! Qapu eşigi üzərində arquri qomışlardı ki, bu məhəldə xan Qazan yetdi” (13, 71).

Burada çox incə bir mətləb var. Biz bildik ki, kafirlər Uruzu əli bağlı, boynu bağlı aparırlar. Uruzun boynu, deməli, iplə ya əllərinə, ya da ayaqlarına bağlanmalıdır. Belə olan halda, o nə arxası, nə də üzü üstə qapı eşiginə – qapı kandarına uzandırıla bilər. O, yalnız böyrü üstə uzana bilər. Əlləri bağlı, boynu da bu əllərə, yaxud ayaqlara bağlı olduğu halda, Uruzun durumu olsa-olsa, köndələn olar. Deməli, Ala dağa aid arquri= köndələn eyni ilə elə Uruza da aiddir. Bu üzdən S.Əlizadənin Uruzla ilgili “arquri”ni “quru yer” (12, 302) olaraq sadələşdirməsini, adını olduğu tək yazmaq məcburiyyətində qaldığımız “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”nin də bu sözü elə “quru yer” (15, 21) olaraq “izah” etməsini məqbul saymırıq.

Nəhayət, sonuncu “arquri” haqqında. “Kitab”的 ikinci boyunda kafirlər Salur Qazanın bəylərlə ova getməsindən istifadə edərək onun yurduna basqın edirlər. Onlar Qazan xanın tövlə-tövlə şahbaz atlarını, qatar-qatar dəvələrini, ağır xəzinəsini, eləcə də qız-gəlinini, oğlunu, xanumunu, anasını əsir aparırlar. Kafirlər Salur Qazanda bir heyfləri də qaldığını söyləyirlər. Bu, Qapılar Dərbəndində saxlanılan on min qoyundur. Şökli Məlik altı yüz kafir göndərir ki, bu on min qoyunu Qaracuq Çobanın əlin-dən alıb gətirsinlər. Onlar hərbə-zorba ilə Çobanın üstünə gəlirlər. Aparıqlarını bir-bir sadalayıb Qaracuq Cobana da buyururlar ki, “...çoban,

irağından-yaqınından bərü gəlgil! Baş endirib bağır basgil! Biz kafirə salam vergil! Öldürməyəlim, Şöklü Məlikə səni ilətəlim. Sana bəqlik alı verəlim” (13, 46-47). Qaracuq Çoban onlara kəskin cavab verir. Və bu cavab – soyłamanın birinci misrası F.Zeynalovla S.Əlizadənin ortaq çap etdirdikləri “Kitab”da belədir: “Arqırı söyləmə, mərə itim kafər” (11, 43). Deməli, misranın ilk sözü arqırıdır. Drezden mətnində də, yazılışı bir qədər şübhəli görünməsinə baxmayaraq, həmin misranın ilk sözünün “arqırı” (5, 454; 13, 581) olduğunu söyləmək mümkündür. Bu sözü H.Arashlı “hərzə-mərzə” (10, 30) oxumuşdur. Amma o, abidəni 1978-ci ildə nəşr etdirərkən həmin sözü mö'tərizə arasına salmaqla (10, 1987-ci il, 42) oxusunun şübhəli olduğunu bildirmişdir. Eynən O.Ş.Gökyay da H.Araslinin yolunu seçmişdir. O da “herze-merze”ni (hərzə-mərzə) kursivlə vermişdir (8, 19). O.Ş.Gökyayın kitabı ilə tamış olanlar bilirlər ki, bu alim oxuduğuna inanmadığı, mətnə sərbəst əlavə etdiyi söz, hətta cümlələri, bir qayda olaraq, həmişə kursivlə vermişdir. Ş.Cəmşidovun oxusunda həmin söz “ala-qara”dır (5, 299). M.Erginin bu sözü “ilakırdı” (7, 15) oxumasına bir vaxt e’tiraz edən S.Əlizadə yazıb ki, “Bizcə, D-də (Drezden – B.A.) sözün yazılışı “arqırı” kimi oxuna bilər ki, bu da mətnin məzmununa uyğundur. “Arqırı söyləmək” – haçalı, ikibaşlı danışmaq deməkdir” (11, 232). Amma bilmək olmur ki, bütün ömrünü sədaqətlə “Kitab”a həsr etmiş müəllimimiz sonra nə üçün əvvəlcə “arqırı” oxuduğundan imtina edib ortaqsız çap etdirdiyi kitabında, həm də “boş-boş” (12, 253) mə'nasında sadələşdirdiyi, bu sözü “ala quvi” (12,50), KDQE-də isə, M.Ergində olduğu tək, “ilaqırdı” (13, 47) yazmışdır?

“Arqırı”nın “əyri”, “köndələn” mə'nalarında olduğunu bildirmişdik. Və kimsənin eyham, atmaca, lap elə S.Əlizadənin dediyi tək, “boş-boş”, “ikibaşlı” sözlərinə qarşı şifahi danışiq üslubumuzda “əyri-əyri danışma”, “bu əyri danışmağınlı kimə neyləyəcəksən”, “sözün düzünü qoyub əyrisini danışma”, “köndələn-köndələn danışma”, “köndələn sözünü özün üçün saxla”, “köndələn danışib zəhlə tökmə” və s. cavabların verildiyi bəllidir. Bu üzdən də biz Qaracuq Çobanın kafirlərin dediklərinə cavab olaraq söylədiyi “Arqırı söyləmə, mərə, itim kafər!” misrasındaki ilk sözün “hərzə-mərzə”, “ala quvi”, “ilaqırdı”, “ala-qara”, yox, “əyri”, daha çox “köndələn” olmasına inanrıq. Ona görə “köndələn”ə inanrıq ki, arxadaki örnəklərdən də gördüyüümüz tək, bu söz “Kitab”da sistem şəklindədir.

“Kitab”da yazılış və mə'na taleyi uğursuzluğa düçar qalmış, grammatik tərkibcə mürekkebənən bir söz də var. Bu, yazımızın başlığına da çıxartdığımız və az qala, hər mətnşünas – qorquşünasın oxusunda seçkin olaraq verilmiş “iri qobulu//ir qobulu, arqu beli, arxu beli, arqu mili”dir. Abidənin dörd boyunda (6, 9, 10, 12) səkkiz kərə yenə də elə

növbəti Ala dağla bağlı olaraq işlənmiş bu birləşmə, dediyimiz tək, ayrı-ayrı şəkillərdə oxunulmuş, ayrı-ayrı mə'nalarda təqdim edilmişdir.

Əvvəlcə yazılışı haqqında. H.Arası onu beş kərə “iri qobulu” (10, 97, 99, 105, 123, 124), üç kərə “ir qobulu” (10, 127, 137, 154) oxumuşdur. M.Ergin ifadəni bir kərə “Arku Mili”, bir kərə “Arhu Beli”, qalan hallarda “Arku Bili” oxuyub (7, 72, 74, 93, 94, 105, 118). O.Ş.Gökyay sözü gedən ifadəni bütün hallarda “arku beli” (8, 88, 90, 96, 116, 117, 120, 131, 149) şəklində yazmışdır. F.Zeynalovla S.Əlizadənin ortaq nəşrlərində o, dörd kərə “arqu bel” (1, 88, 93, 105, 105), üç kərə “arqubeli” (1, 107, 114, 125), bir kərə də “arxu beli” formasındadır. S.Əlizadə təklikdə çap etdirdiyi “Kitab”ında da ortaq nəşrdəkini təkrar etmişdir (12, 121, 124, 130, 149, 150, 153, 164, 182). O, “KDQE”də isə həmin sözü üç kərə “arqu beli” (13, 96, 101, 110), bir kərə “arqu mili” (13, 82), bir kərə də “arxu beli” (13, 83) şəklində vermişdir. Ş.Gəmşidov da ifadəni belə oxumuşdur: bir kərə “ərqu milli” (5, 368), beş kərə “ərqu belli” (5, 170, 376, 395, 396, 399), iki kərə də “iri qobili” (5, 410, 427).

İndi də haqqında danışdığımız birləşmənin mə'nası barədə. “KDQE”yə izahlı lügət yanan müəlliflər (T.Hacıyev, İ.Məmmədov) “Arqu Bel” (B – ? – B.A) yazılışını düzgün bilmış və onun yer adı olduğunu söyləmişlər (13, 128).

M.F.Kırzioğlunun “Ala dağ”a münasibətini arxada xatırlatmışdıq. Elə həmin əsərində o da “Arku Bel” bildiyi sözü xüsusi dağ adı olaraq alır, Ala dağdan ayıraq “Ar Koyılı” şəklində təqdim edir. Müəllifin qəna-ətinə görə, “Ar Koyılı” “üzü qoyulu (üzüquylu – B.A), üzü üstə” deməkdir. Bundan sonra o, “Ar Koyılı”nın “tərsinə qoyulmuş” mə'nasında da ola bilecəyini söyləyərək bu da “Arka Koyılı” olaraq “üzü quzeyə dönmüş” deməkdir, fikri üstündə durmuşdur. M.F.Kırzioğlu həm də deyir ki, “Arka Koyılı” Çoruk və Xurşit ilə Qara dəniz arasında hazırda Soğanlı və Kalat adıyla tanınan sıra dağlardır (16, 72).

O.Ş.Gökyayın “Arku Bel”i hansı mə'nada zənn etməsi, onun həmin ifadəni kitabının “Yer adları” bölməsində yerləşdirməsindən bəlli olur. Burada O.Ş.Gökyayın M.F.Kırzioğlunun dediklərinə mövqeyi də baxışı çəkir. M.F.Kırzioğlunun bildirdiklərini şübhəli sayan O.Ş.Gökyay yazıb: “Mənçə, doyurucu bir açıqlama deyil” (8, 333). Biz də bu iradla razıyıq.

S.Əlizadə F.Zeynalovla birlikdə çap etdirdikləri “Kitab”a yazdığı “Nüsxə fərqləri və şərhlər”də bildirib: “Arqu beli, Ala tağı. Er-də (Ergində – B.A.) “Arqu Mili, Ala tağı”, HA-da (H.Arası – B.A.) “Iri qobulu Ala dağı”. M.Erginin transkripsiyası əlyazmasındaki şəklə yaxındır. H.Arasıının mətnə daxil etdiyi “iri qobili” ifadəsini (xüsusilə, “iri” sözünü) əlyazmasına istinadən alıb bərpa etmək mümkün deyil. “Arqu beli” coğrafi addır” (11, 243).

Bəli, S.Əlizadə onu doğru deyir ki, “iri qobulu”dakı “iri”ni Drezden əlyazması mətninə uyğunlaşdırmaq, bərpa etmək mümkün deyil. Çünkü həmin ifadə bütün hallarda (ikisi istisna olunmaqla. Doğrudan da, mətnin əlimizdə olan foto-suretində (5, 524; 527) və KDQE-dəki faksimilelində (13, 440; 435) həmin ifadə digər altısından seçkin görünür) ərəb əlifbasının “əlif”, “rey”, “geyn”, “vav” (ərəb əlifbasına bələd olanlar üçün “vav” olan “v”nın həm də “o, u, ü” tək oxunuşu aydınlaşdır), “bey”, “i”, “lam”, yenə də “i= ı, u” hərflərindən ibarətdir. Sözdəki ikinci hərfə üçüncü, yəni “ı” ilə “ğ= q” arasında “ı” yoxdur ki, onu “iri qobulu” da oxuyasan. Burada bizi bir başqa məsələ düşündürür. H.Arası bu ifadəni axı, üç kərə də, arxada göstərdiyimiz tək, “ir qobulu” şəklində yazıb. Bəs görəsən, bu üç nəşrdə (1987, 1999, 1999) sözün açığımız ifadənin səkkizindən birini “Arxu beli” (11, 89; 12, 124; 13, 83), birini M.Ergində olduğu tək “Arqu mili” (13, 82) oxuyan, qalan altısını gah “Arqu beli” şəklində ayrı, gah “Arqubeli” olaraq bitişik yazar, “Arqu beli” ilə “Ala dağ”ı vergül işarəsi ilə bir-birindən ayırib hər birini müstəqil dağ adı tək təqdim edən (həm də sadələşdirilmiş mətnində) möhtərəm müəllimimiz S.Əlizadə nə üçün H. Arasının “Ir qobulu” oxusuna münasibətdə susmaq yolunu seçib? Axı, əslində, irəlidə görəcəyimiz tək, ifadənin məhz bu cür yazılışı düzgündür. Və o, doğru mə'nasını da elə “Ir qobulu” yazılışında üzə çıxarıır.

Biz H.Araslıdan savayı, digər mətnşünas – qorqudşünasların bu ifadənin üstünə xaos küləyi əsdirmələrinin başlıca səbəbini sözləri düzgün oxumamalarında görürük. Belə ki, onlar “ir”i (“ar” Türkiyə türkcəsinə uyğundur) müstəqil mə’nalı söz olaraq almamış, “qobulu”nun tərkibindəki “qo”nu öz doğma yurdundan qoparıb “ir”ə yapışdırmaqla ögeyləşdirmişlər. Bu ögeylilik nəticəsində yaratdıqları “Arqu beli”nin isə heç bir mə'na vermədiyini bildikdə onu Ala dağın yanında yeni bir Arqu bel dağı olaraq ucaltmışlar.

İndi izah edək ki, biz nə üçün “Arqu beli”dən imtina edib “Ir qobulu” yazılışını düzgün bilirik. Qaynaqlardan öyrənirik ki, əski türk dillərində “ir”in bir mə'nası da “daş” deməkdir. A.M.Şerbak da “Qədim türk lüğəti”ndə “ir”i elə “daş” olaraq açıqlamışdır (6, 211). M.Kaşqarı isə “ir”i dağın günəşli, yəni güney tərəfi mə'nasında olduğunu bildirmiştir (6, 464).

Abidədən öyrənirik ki, ümumiyyətlə, Ala dağ Oğuzlara daha çox ov məkanı xidmətindədir. Biz burada yalnız “ir qobulu” tə'yini əlaməthi bildiyimiz Ala dağa aid örnəkləri H.Arasının nəşrindən veririk: “Iri (?) – B.A.) qobulu ala (“ala”nın ilk hərfi Böyük “A” olmalıdır. Xüsusi isimliyinə görə – B.A.) dağı, // Avlayıban quşlamadınmı?” (10, 97), “Iri qobulu Ala dağı avlar idim, // Ala keyik, sığın keyik qovar idim” (10, 105), “Ir qobulu Ala dağı avluyuban aşmağım yox” (10, 127).

İndi düşünək. Bu Ala dağ elə-belə açıq sahə, düz-düzəngah yer ola bilməz ki, bəli, Oğuz bəyləri gəldi, uçarları, qaçarları ovlayıb qayıtdılar. Dağ ovlağında ovçunun pusquda durması üçün, uçar-qaçarın bu ovçudan özünü gizlədə bilməsi üçün həmin məkan qayalı, uçurumlu, sildirilmiş, oyuqlu, mağaralı, girintili-çixıntılı olmalıdır. Qaynaqlarda Ala dağa da aid olan “qobu” elə bildirdiklərimiz kimi də izah olunmuşdur. Bu qaynaqlarda açıq-aydın şəkildə bildirilir ki, bir sıra başqa mə'nalarla yanaşı, “qobu” “girintili-çixıntılı”, “sildirim qayalı”, “mağara” (1, 18), sel-suların uzun müddət axması və ya zəlzələ nəticəsində əmələ gələn çuxur, çuxur yer, kiçik dərə (3, 532), boşluq, oyuq (6, 451) deməkdir. Bu məsələ ilə bağlı “KDQE”də də xeyirli xəbər vardır. Burada “iriqobulu Ala dağ” belə açıqlanıb: “KDQ-də xatırlanan bu dağda (Ala dağda – B.A.), həqiqətən, dərin qobu vardır. Həmin krater qobunun uzunluğu 2 km, eni 1,6 kv metr, dərinliyi isə 460 metrdir” (14, 149). “Krater”in “vulkan ağızı” olduğunu bilirik. Deməli, Ala dağdakı, əgər belə demək mümkünsə, həmin nəhəng qobu (mağara) vulkan püskürməsindən yaranıb. Biz “iri” sözündən imtina etməyimizin səbəbini arxada izah etdik. Yəni bu, bilavasitə mətnin özü ilə bağlıdır. Məsələyə məntiqi baxımdan yanaşdıqda “iri”ni qəbul etmək olar. Amma abidənin mətnində bu söz təkzib olunmaz şəkil-də “ir”dir və hansı mə'nalara gəldiyi də bizə bəlli oldu.

Beləliklə, bu açıqlamalar şərait yaradır ki, “Ir qobulu Ala dağ”ı “Daş oyuqlu Ala dağ”, “Sildirim qayalı Ala dağ”, “Daş qayalı Ala dağ”, “Daş mağaralı Ala dağ” tək tənhaq. Biz sonuncuya üstünlük veririk.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. B., Elm, 1999
2. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”da rəng simvolikası. B., Çəlioğlu, 2004
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., B., Azərb.EA nəşri, 1966
4. Bartol'yd B.B. Книга моего Деда Коркута. B., ЙНЕ, 1999
5. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədəm Qorqud. B., Elm, 1999
6. Древнетюркский словарь. L., Наука, 1969
7. Ergin M. Dede Korkut kitabı. Ankara, 1964
8. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 1973
9. Kaşqarı M. Divani lüğət-it türk. 1c.
10. Kitabi-Dədə Qorqud (tərt. Arası H.). B., Azərnəşr, 1968, 1978 (1978-ci il nəşri 1987-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar (tərt. Abdulla B.) kitabında təkrar çap olunub. Həmin nəşrdən istifadə edilib).
11. Kitabi-Dədə Qorqud (tərt. Zeynalov F., Əlizadə S.). B., Yazıçı, 1988
12. Kitabi-Dədə Qorqud (tərt. Əlizadə S.). B., YNE, 1999
13. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası (tərt. Əlizadə S.). I c., B., YNE, 1999
14. Kitabi Dədə Qorqud Ensiklopediyası. II c., B., YNE, 1999
15. “Dədə Qorqud kitabı”nın izahlı lüğəti. B., Elm, 1999